

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 303.425 [330.88+330.101.2]

О.В.Пустовойт, канд. екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

РИНОК: ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ, ТИПОВА І ВИДОВА РІЗНОМАНІТНІСТЬ

Досліджено методологічні підходи до визначення поняття "ринок" у межах неокласичної та неоінституціональної теорій, розкрито його економічну сутність через системні інститути, що регламентують зміну прав власності у процесі децентралізованого товарного обміну і розподіл виробничих ресурсів. Запропоновано принципи систематизації ринкових структур.

"Ринок" є одним із найпоширеніших термінів, використовуваних в економічній науці для характеристики ознак економічних систем. Проте, незважаючи на широту вживання, він не отримав чіткого визначення ні творцями класичної політичної економії, ні сучасними вченими-економістами. Цікаво, що деякі з останніх узагалі не вважають за потрібне визначати економічну сутність ринку, хоча він є предметом їхнього дослідження¹. Спостерігаються й інші крайнощі, наприклад, автори навчальної літератури, енциклопедичних, довідкових посібників, виданих останніми десятиліттями в Україні та Росії, часто дають не одне визначення цього поняття, а одразу кілька. Зокрема, в підручнику для вищих навчальних закладів "Економіка" за редакцією А.Булатова й у праці В.Петюха "Ринкова економіка" подано по п'ять визначень². М.Білоусенко, досліджуючи підходи до визначення поняття "ринок" західних економістів, відзначає, що в економічних словниках і підручниках (західних) узагалі немає визначення ринку, що свідчить про суттєвий концептуальний "провал" економічної теорії³. Чітке визначення економічної сутності ринку є принципово важливим і для підготовки навчальної літератури, і для здійснення теоретичних і прикладних досліджень з економічної проблематики, зокрема, для розуміння причин і сучасних тенденцій еволюції ринкових інститутів.

Метою цієї статті є спроба уточнити методологічні підходи до визначення поняття "ринок", провести їх апробацію для систематизації типової

¹ Див., напр.: Болотин Б.А., Бузгалин А.В., Глазьев С.Ю. и др. Обучение рынка. – М., 2004; Развитие внутренних рынков в Украине: доброту завдяки конкуренції. – К., 2003.

² Экономика: Учебник. – М., 1995. – С. 15; Петюх В.Н. Рыночная экономика. Настольная книга делового человека. – К., 1995. – С. 29.

³ Докладніше див.: Білоусенко М.В. Структура та ефективність функціонування ринку // Економічна теорія. – 2006. – № 3. – С. 55–65.

та видової різноманітності ринкових структур, що існують в економічних системах.

Аналіз праць представників класичної, неокласичної⁴ та неоінституціональної⁵ шкіл свідчить, що зміст поняття "ринок" вони розкривають через закономірності поведінки покупців і продавців в умовах децентралізованого товарного обміну (далі – модель ринку). В такому тлумаченні це поняття виглядає надто спрощеним – на кшталт того, що це арена, на якій автономні сторони вступають у відносини обміну⁶. Проте це не стало перешкодою для представників вищевказаних теорій у формуванні й удосконаленні методології дослідження моделей ринку. Отже, не варто робити поспішні висновки щодо поверхневого розуміння ринку західними теоретиками⁷.

Зміст і сутність поняття "ринок"

За дослідження економічних ідей щодо розуміння ринку виникає питання, а чи не є ця проблема штучною, надуманою. Спрощене тлумачення поняття "ринок" до цього часу не було перешкодою для вивчення ринкових моделей, їх результативності. Крім того, логіка цього питання повністю відповідає основним засадам позитивної економічної теорії, спрямованої на формування змістовних узагальнень економічної поведінки людей і чинників, що справляють на неї визначальний вплив. У межах

⁴ У класичній і неокласичній теоріях було сформовано плідний підхід до вивчення ринку. Це дозволило вченим-економістам дослідити моделі функціонування ринків, елементи їх конкурентної структури, запропонувати оцінки результативності функціонування. Наприклад, за А.Смітом, ринок – це форма організації економічної діяльності людей. Вона була досліджена і подана у вигляді моделі, яка відбиває закономірності поведінки покупців і продавців в умовах децентралізованого товарного обміну. Поведінка координувалася за допомогою стимулів і обмежень. Результативність оцінювалася за критерієм – добробут суспільства. Вивчення ринку через моделювання поведінки покупців і продавців в умовах децентралізованого товарного обміну дозволило А.Сміту виконати поставлені в дослідженні завдання, не вдаючись до визначення економічної суті поняття "ринок". Методологію А.Сміта з часом розвинули й удосконалили економісти неокласичної школи.

⁵ У межах класичної та неокласичної теорій було неможливо пояснити все розмаїття ринкових процесів. Пошук цих пояснень привів Р.Коуза до висновку, що економісти мають справу з впливом одних осіб або організацій на інших людей або організацій, що працюють у тій самій системі. Люди й організації, які переслідують власні інтереси, чинять дії, що спрощують або ускладнюють дії інших (див.: Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М., 1993. – С. 28). Цей висновок дає розуміння того, що модель функціонування ринку, яка не враховує впливу соціальної організації економіки і притаманних їй інститутів на економічну поведінку учасників ринку, не повністю відбиває реальні ринкові процеси. Усунути цю ваду методології аналізу ринку спробували представники неоінституціональної економічної теорії. Вони довели, що ринок не лише обмежує фірми у витратах на виготовлення продукції через "фільтр конкуренції", а і, за умови досконалих ринкових інститутів, зменшує їхні зусилля на здійснення трансакцій.

⁶ Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, "отношенческая контрактация". – СПб, 1996. – С. 689.

⁷ Г.Черкасов, наприклад, вважає, що в західній літературі поширеним є визначення ринку як місця, де здійснюється масовий товарний обмін. На його думку, це поверхневий, навіть не економічний підхід до питання. Див.: Черкасов Г.И. Рынок: регулирование рынка: Учеб. пособ. – М., 2004. – С. 5.

позитивної економічної теорії суб'єктивне тлумачення економістом поняття "ринок" не може змінити узагальнені факти поведінки учасників ринку. Наприклад, у рамках класичної та неокласичної теорій економічна поведінка змінюється під впливом такого об'єктивного чинника, як конкурентна структура ринку, неоінституціональної – трансакційні витрати. Тому проблема визначення економічного змісту цього поняття і надалі залишатиметься неактуальною в межах позитивної економічної теорії.

Проте з позиції нормативної економічної теорії, покликаної давати оцінку ринковим процесам, здійснювати пошук шляхів їх корекції відповідно до мети, що ставить перед собою суспільство (або певна його частина в особі політичних партій, громадських організацій тощо) проблема трактування поняття "ринок" є досить актуальною. Результати досліджень, що здійснюються в межах цієї теорії, повністю залежать від оцінок економістів, їхніх уявлень про те, яким має бути ринок, як він має координувати економічну поведінку людей, які можуть бути її економічні ефекти тощо. Тут суб'єктивне трактування є визначальним. Якщо воно виявиться таким, що не відповідає реальності, то виникне ризик отримання суспільством хибних рекомендацій щодо регулювання ринку з метою збільшення добробуту людей. Наприклад, якщо економіст трактуватиме ринок як місце, де здійснюється масовий товарний обмін, то як він зможе дати оцінку його розвитку або знайти важелі для його державного регулювання?

На наш погляд, найперспективнішим підходом до визначення поняття "ринок" з позиції нормативної економічної теорії є той, що вказує на його інституційну природу. Ідею інституційного походження ринку вже неодноразово висвітлювали в економічній літературі. Зокрема, О.Уільямсон наголошував, що фірми, ринки і контракти є важливими економічними інститутами⁸, Д.Ходжсон визначав ринок як організований та інституціалізований обмін⁹, К.Р.Макконелл і С.Л.Брю – як інститут, або механізм, який зводить разом покупців (пред'явників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг¹⁰.

Із визнанням інституційної природи ринку центральним стає питання про визначення сукупності соціальних інститутів, які наповнюють зміст цього поняття. Загальне тлумачення змісту як соціального інституту не дає змоги відбирати факти для його вивчення й оцінки. Спираючись на положення неокласичної та неоінституціональної теорій, що ринок має через "фільтр конкуренції" забезпечувати оптимальний розподіл виробничих ресурсів у процесі товарного виробництва й усунути трансакційні

⁸ Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, "отношенческая контракция". – С. 48.

⁹ Ходжсон Д. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. – М., 2003. – С. 256.

¹⁰ Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика: В 2-х т. – Т. 1. – М., 1992. – С. 61.

витрати його учасників, можна зробити висновок, що всі соціальні інститути, які регулюють виконання зазначених цілей, можна віднести до ринкових.

Наповнення змісту поняття "ринок" сукупністю притаманних йому інститутів дозволяє підійти до розв'язання питання про його економічну сутність. Розпочати це доцільно з визначення системних ринкових інститутів, які зберігають вигляд цілісної системи впродовж життєвого циклу моделі ринку. Системні інститути доповнюються додатковими, підтримуючими, ціннісними та іншими нормами.

Як ми вже зазначали, ринкові інститути регулюють зміну прав власності та розподіл обмежених виробничих ресурсів. *Для визначення системних інститутів, що забезпечують зміну прав власності, доцільно проаналізувати основні форми обміну товарів і послуг, що історично сформувалися на ринку, зокрема:*

– безпосередній товарний обмін (Т – Т) як процес одночасного обміну результатами праці між людьми в певний час і в певному місці. Право власності на об'єкт обміну, час і місце обміну були першими умовними правилами, а згодом і правовими нормами, що утворили інститути, які забезпечували зміну прав власності на товари у процесі децентралізованого обміну. Запровадження інституту власності на об'єкт обміну (товари, послуги і виробничі ресурси, потрібні для їх виготовлення) було спричинено необхідністю встановлення суспільних механізмів обмеження відкритого доступу до них усіх членів суспільства. За відсутності таких механізмів в умовах обмежених запасів виробничих ресурсів суспільство не зможе уникнути ризику зменшення свого багатства, а отже, і своєї життєздатності. Крім того, власники товарів, послуг, основних засобів виробництва не розширюють економічну діяльність, якщо права на них не захищені та суспільство не підтверджує акт товарообміну.

Без запровадження часово-просторового інституту процес одночасного обміну результатами праці між людьми також неможливий, оскільки він у певний час і в певному місці зводить разом потенційних покупців і продавців товарів. Інститут власності на об'єкт обміну і часово-просторовий інститут обміну з часом зазнали значних змін, проте і сьогодні залишаються основними соціальними регуляторами товарного обміну в економічних системах;

– товарний обмін за допомоги грошей (Т – Г – Т). Історично гроші стали соціальним інститутом, що впорядковує діяльність людей в економічних системах. За допомоги інституту грошей суспільство розірвало в часі процес обміну результатами праці між людьми, чим збільшило свій вплив на впорядкування їхньої економічної діяльності. Це обумовлено тим, що гроші стали основною умовою існування контрактної системи відносин, що передбачає поставки товарів і надання послуг у майбутніх періодах. Отже, інститут грошей збільшив можливості людей щодо планування в часі обсягів виробництва і споживання продукції;

– товарний обмін за допомоги грошей і посередника (Т – (Г – Т – Г) – Т). Діяльність останнього передбачає надання послуг з обміну правами власності на товари, послуги і виробничі ресурси між покупцями і продавцями. Зміст цієї послуги полягає в тому, що посередник на свій ризик спочатку купує у виробників товари, а потім їх реалізує споживачам. Постійний обмін між виробниками продукції та посередниками, між посередниками та її споживачами утворює процес обігу товарів і послуг в економічній системі. Цей процес можна формалізувати як Г – Т – Г. Організація посередником безперервного обігу товарів і послуг зменшує витрати товаровиробників на здійснення трансакцій в економічній системі.

Системні інститути, що забезпечують розподіл виробничих ресурсів у процесі товарного виробництва, окреслені у вигляді ринкових обмежень у неокласичній економічній теорії. Серед них: вхід на ринок і вихід із нього, конкуренція, ціноутворення, ринкова влада. Ці обмеження мають соціальний характер, а тому їх можна розглядати як системні ринкові інститути.

Прямий вплив на розподіл виробничих ресурсів на ринку має інститут ціноутворення. Конкурентна ціна товару є одним з основних видів інформації, що забезпечує раціональну поведінку покупців і продавців і створює сприятливі умови для оптимального розподілу ресурсів. Інститут ціноутворення передбачає введення певних обмежень для держави, домогосподарств і підприємств, спрямованих на уникнення неекономічних впливів на формування ринкових цін. Формування цін є результатом спільного, узгодженого рішення всіх суб'єктів обміну, які є одночасно і виробниками, і споживачами матеріальних благ. Якщо ця умова не виконується, то виробник або споживач товару здійснює перерозподіл наявних виробничих ресурсів на свою користь, обмежуючи економічну діяльність інших членів суспільства. Для унеможливлення впливу виробника чи споживача продукції на пропорції ринкового обміну суспільство використовує такі системні інститути, як інститут входу на ринок і виходу з нього, конкуренції, ринкової влади.

Виявлення системних ринкових інститутів створює методологічну основу для аналізу підходів учених-економістів до тлумачення поняття "ринок". Зокрема, всі визначення ринку, наведені в наукових працях, можна впорядкувати за допомоги таких системних інститутів:

– *інститут власності.* За цією ознакою ринок трактується як взаємодія реальних і майбутніх власників товару (продавців і покупців) у процесі його обміну, зокрема, як: сукупність існуючих і потенційних покупців товарів¹¹; група людей, що вступають у тісні взаємовідносини стосовно якого-небудь товару¹²; взаємодія людей, пов'язана з торгівлею

¹¹ Котлер Ф. Основы маркетинга. – М., 1990. – С. 54.

¹² Петюх В.Н. Рыночная экономика. Настольная книга делового человека. – К., 1995. – С. 29.

між ними¹³; сукупність відносин між продавцями і покупцями з приводу обміну товарами¹⁴; будь-яка сфера обміну, де існує купівля і продаж товарів і послуг¹⁵;

– *часово-просторовий інститут*. Ринок – це "географічний або функціональний простір (локус комунікацій), на якому здійснюються обміни й укладаються взаємовигідні угоди"¹⁶; місце купівлі-продажу товарів і послуг, укладання торговельних угод¹⁷; сукупність умов, завдяки яким покупці та продавці товару (послуги) вступають у контакт один з одним з метою купівлі або продажу цього товару або послуги¹⁸;

– *інститут грошей*. Ринок – це інститут із правилами, що регулюють купівлю і продаж товарів (послуг) як процес організованого обміну¹⁹; "сфера обміну як система товарно-грошових відносин виробників і споживачів матеріальних благ і послуг"²⁰; сукупність економічних відносин між фізичними і юридичними особами з організації та купівлі-продажу різноманітних товарів і послуг²¹;

– *інститут посередника*. Ринок – це сфера обігу²², "економічні відносини ...з приводу купівлі-продажу товарів і послуг у сфері обігу, а також механізм реалізації таких відносин згідно з законами товарного виробництва і грошового обігу"²³;

– *інститут ціноутворення*. Ринок – це система, що керує співвідношенням попиту покупців і пропозицією продавців²⁴; "абстрактний або реальний простір, на якому взаємодіють пропозиція і попит на ті чи ті блага (товари і послуги)"²⁵; "місце, де відбувається товарообмін і формується ціна, на основі якої товарообмін здійснюється"²⁶; "система економічних відносин купівлі-продажу товарів, у рамках якої формується попит, пропозиція і ціна на них"²⁷;

– *інститут конкуренції*. Ринок – це "система товарно-грошових відносин, що виникають між покупцем і продавцем, яка включає механізм

¹³ Долан Э.Д., Линдсей Д.Э. Рынок: микроэкономическая модель. – СПб, 1992. – С. 19.

¹⁴ Черкасов Г.И. Рынок: регулирование рынка. – С. 6.

¹⁵ Словник сучасної економіки Макміллана. – К., 2000. – С. 457.

¹⁶ Постсоветский институционализм. – Донецк, 2005. – С. 165.

¹⁷ Див.: Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Э.Б. Современный экономический словарь. – М., 1996. – С. 298; Борисов А.Б. Большой экономический словарь. – М., 1999. – С. 647.

¹⁸ Экономическая энциклопедия. – М., 1999. – С. 696.

¹⁹ Пустовойт Р.Ф. Институциональное середовище підприємництва в трансформаційній економіці. – Черкаси, 2006. – С. 353.

²⁰ Украинская советская энциклопедия: В 12-ти т. – Т. 9. – К., 1983. – С. 409.

²¹ Економічна енциклопедія: У 3-х т. – Т. 3. – К., 2002. – С. 235.

²² Инфраструктура товарного рынка: Навч. посіб. – 2-е вид. – К., 2004. – С. 11.

²³ Мочерный С.В. Симоненко В.К. Секретарюк В.В. Устенко А.А. Основы экономической теории: Учебник. – К., 2000. – С. 145.

²⁴ Экономикс: Англо-русский словарь-справочник. – М., 1994. – С. 18.

²⁵ Экономическая энциклопедия. – М., 1999. – С. 696.

²⁶ Бернар И., Колли Ж.-К. Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2-х т. – Т. 2. – М., 1994. – С. 173–174.

²⁷ Большой экономический словарь. – М., 1994. – С. 350.

вільного ціноутворення, вільне підприємництво, що здійснюється на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції суб'єктів господарювання у боротьбі за споживача"²⁸; закони ринку – це закони виживання і конкуренції суб'єктів комерційної діяльності²⁹.

Низка наведених варіантів розуміння ринку аж ніяк не є вичерпною³⁰. Аналіз показує, що всі автори намагаються розкрити сутність ринку за допомоги того чи того аспекту процесів зміни прав власності на продукцію під час децентралізованого товарного обміну і розподілу обмежених виробничих ресурсів у ході товарного виробництва, що регулюються системними ринковими інститутами. На наш погляд, об'єднати всі наведені підходи до визначення такого складного поняття, як ринок, можна, якщо його економічну сутність розкрити так: *ринок – це система соціальних інститутів, які регламентують зміну прав власності у процесі децентралізованого товарного обміну між учасниками ринку і розподіл між ними обмежених виробничих ресурсів для товарного виробництва продукції.*

Методологія систематизації ринкових структур

Загальновизнаної методики диференціації ринкових структур в економічній науці не існує. В енциклопедичних і довідкових виданнях можна натрапити на десятки визначень ринків. Наприклад, у Великому економічному словнику А.Борисова їх понад 100, в Сучасному економічному словнику Б.Райзберга, Л.Лозовського і Е.Стародубцевої – близько 80. На наш погляд, об'єднати в теоретичну конструкцію всю гаму ринків, притаманних сучасним економічним системам, можливо лише за допомоги ринкових структурних елементів. Основними серед них є *об'єкти обміну, суб'єкти обміну, системні ринкові інститути.*

Відмінність структурних елементів різних ринкових утворень дає підстави розділити їх на такі основні типи: *галузеві, місцеві, внутрішні, національні та регіональні ринки.* В межах цих типів за ідентичністю елементів структури ринки доцільно об'єднати у видові групи. Скористаємося цими принципами для систематизації ринків, які є найхарактернішими сучасним національним економікам.

Галузевий ринок є базовим. Це складова частина всіх типів ринків національних економік. Галузеві ринки систематизують за різними ознаками, найпоширенішою з яких є об'єкт обміну. За цією ознакою всі галузеві ринки є різними, їх можна порівняти лише за обігом продукції у вартіс-

²⁸ Економічний словник-довідник . – К., 1995. – С. 185.

²⁹ Пахомов Ю. Вступление Украины в ВТО как предпосылка и фактор устойчивого экономического роста. Перспективы та проблеми участі України в світовій організації торгівлі у контексті економічної безпеки: Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 15 лютого 2002 року). – К., 2002. – С. 35.

³⁰ Оригінальною є парадигма ринку, розроблена австрійською школою, яка ринок розглядає як "механізм передання інформації, відкриття і навчання". Див.: Білоусенко М.В. Структура та ефективність функціонування ринку. – С. 55.

ному виразі. Тому цей спосіб систематизації широко використовують в економічній науці, практичній роботі органів влади, господарській діяльності підприємств для характеристики товароруку певного виду продукції у національній економіці. На основі об'єкта обміну ці ринки також об'єднуються в більші видові групи: товарні ринки – ринки товарів кінцевого споживання (споживчі, інвестиційні товари); первинних і оброблених природних ресурсів; послуг; робочої сили; фінансових ресурсів.

Галузеві ринки можна систематизувати за видами і на підставі таких структурних елементів, як суб'єкти обміну, просторовий інститут та інститут грошей. За цими ознаками ринки об'єднують у групи – *внутрішні та зовнішні*. Суб'єктами обміну можуть бути як резиденти національної економіки, так і нерезиденти. Галузеві ринки національної економіки, де домогосподарства, підприємства і держава задовольняють платоспроможний попит на певні види товарів (у тому числі імпортних) і послуг, доцільно об'єднати в такий вид, як внутрішні ринки. На цих ринках просторовий інститут обмежує здійснення товарообмінних операцій виключно економічною територією держави, якою адміністративно керує уряд; інститут грошей визначає, що засобом платежу є, переважно, національна валюта. Отже, внутрішній галузевий ринок доцільно розглядати як інституційну форму впорядкування процесу товарообмінних операцій у межах економічної території держави, переважно, за допомоги національної валюти.

На зовнішніх галузевих ринках нерезиденти національної економіки задовольняють платоспроможний попит на певні види товарів і послуг, що пропонують національні виробники. На цих ринках просторовий інститут обмежує здійснення товарообмінних операцій економічною територією власної або інших держав, а інститут грошей визначає, що засобом платежу може бути як національна валюта, так і валюта держав – торговельних партнерів. Отже, зовнішній галузевий ринок доцільно розглядати як інституційну форму впорядкування процесу товарообмінних операцій між резидентами національної економіки і нерезидентами в межах або поза межами економічної території держави за допомоги валюти, використуваної в міжнародних розрахунках.

Галузеві ринки можна систематизувати за видами і за критерієм часового інституту: ринки реальних і умовних (віртуальних) товарів. Зокрема, галузеві ринки, на яких акт купівлі товару (оплати його вартості споживачем) збігається в часі з актом його передання від продавця, називають *ринками реальних товарів*. Галузеві ринки, на яких акти купівлі товарів не збігаються в часі з реальним їх переданням покупцеві, називають *ринками умовних товарів*. До останніх, наприклад, відносять форвардні та ф'ючерсні ринки.

Для систематизації галузевих ринків у національних економіках країн можна також використовувати інститути, що забезпечують розподіл обмежених виробничих ресурсів. *Залежно від особливостей інститутів*

входу на ринок і виходу з нього галузеві ринки можна об'єднати у два види – вільні та регульовані. Ознаками вільного ринку є наявність інститутів, що забезпечують можливість будь-якому споживачеві придбати всі товари і послуги, а будь-якому виробнику – безперешкодно реалізувати їх. Ознакою регульованого ринку є наявність інститутів входу на ринок і виходу з нього, які гарантують споживачам з боку суспільства доступність усіх товарів і послуг, а виробникам – безперешкодну їх реалізацію лише за умови виконання певних вимог. Вимоги ці встановлюють: інститут мита на товари і послуги, що імпортуються або експортуються; інститут стандартизації та якості продукції; інститут ліцензування видів економічної діяльності; інститут патентних прав, інститут регульованих цін, інститут квотування виробництва і продажу продукції; інститут створення, ліквідації та реорганізації господарювальних суб'єктів. До споживачів вимоги встановлює інститут державного дозволу на придбання тих чи тих товарів і отримання послуг (наприклад, придбання вогнепальної зброї, окремих видів ліків тощо). Регульовані галузеві ринки, на яких формальні інститути входу на ринок і виходу з нього не регулюють взаємовідносини між продавцями і покупцями товарів і послуг, узагальнені поняттям "нелегальні" ("тіньові", "чорні").

Другий, не менш поширений принцип систематизації галузевих ринків спирається на критерій ринкової кон'юнктури, що характеризує результативність функціонування інституту ціноутворення. Під ринковою кон'юктурою, як правило, розуміють співвідношення попиту і пропозиції, що складається на ринку впродовж певного періоду. Для кількісної оцінки ринкової кон'юнктури використовують такі критерії – рівень цін, обсяги реалізації товарів і послуг, обсяги товарних запасів тощо. *За критерієм "ринкова кон'юнктура" всі галузеві ринки можна об'єднати у дві групи: врівноважені та неуврівноважені.* Для врівноважених ринків характерні стабільний попит і пропозиція, встановлення рівня цін, близького до рівноважного; для неуврівноважених – не стабільний попит і пропозиція, тенденція до зміни рівня цін у напрямку до рівноважного. Сучасні економічні видання перевантажені визначеннями видів врівноважених і неуврівноважених ринків, наприклад: "стійкий", "нормальний", "місткий", "зчеплений". Галузеві ринки, на яких попит перевищує пропозицію, що супроводжується зростанням рівня цін, іменуються як "ринок продавця", "міцний", "зростаючий". А серед тих, де пропозиція перевищує попит і спостерігається тенденція до зменшення рівня цін, виокремлюють "ринок покупця", "легкознижувальний", "лінивий", "малоактивний", "перевантажений" тощо. На наш погляд, за всією цією багатоманітністю криється один і той самий зміст.

Галузеві ринки національних економік можна також диференціювати за критерієм інститутів конкуренції та ринкової влади. *Ці інститути формують конкурентну структуру галузевих ринків, залежно від якої вони можуть бути поділені на атомістичні та структуровані.* Ринки, на яких

ціноутворення регулюється виключно інститутом конкуренції, об'єднаємо в атомістичний вид. Поняття "атомістична структура ринку", "атомістичність ринку" характеризує ситуацію, коли кількість продавців і покупців є незначною порівняно з обсягом ринку, тобто вони не мають ніякої ринкової влади. Галузеві ринки, на яких на процес ціноутворення домінуючий вплив справляє інститут ринкової влади, можна об'єднати у структурований вид. Своєю чергою, структуровані ринки поділяються на суто монопольні, олігопольні та ринки з монополістичною конкуренцією. Владу на цих ринках регламентують інститути ринкової концентрації, патентного права, реклами, торговельних знаків тощо.

Види галузевих ринків слугують основою для формування інших типів ринків. Якщо уявити національну економіку, в якій усі види галузевих ринків – товарів, послуг, робочої сили, фінансових ресурсів – є виключно внутрішніми, то їх сукупність можна розглядати як внутрішній ринок країни, який одночасно є і національним. У цьому разі поняття "внутрішній" і "національний" є тотожними. В умовах відкритої економіки на внутрішніх галузевих ринках реалізуються імпорتنі товари. Отже, *внутрішній ринок є сукупністю галузевих ринків національної економіки, на яких домогосподарства, підприємства і держава задовольняють платоспроможний попит на товари і послуги, в тому числі імпорتنі.*

У системі міжнародних порівнянь внутрішні ринки національних економік теж поділяють на види. Так, залежно від якісних характеристик товарів і послуг, що домінують в обігу, внутрішні ринки класифікують як *високотехнологічні* та *низькотехнологічні*; залежно від особливостей інститутів входу і виходу з них – як *відкриті* та *закриті*; від ринкової конкуренції – як *рівноважені* та *нерівноважені*; від конкурентної структури – як *конкурентні* та *монополізовані* тощо.

Існують й інші підходи до визначення економічного змісту поняття "внутрішній ринок". Наприклад, значна кількість російських довідкових видань внутрішній ринок тлумачать як республіканський, під яким, як правило, розуміють сферу обігу товару (товарів) у межах республіки (держави)³¹, або як ринок, що діє всередині країни³². Такі визначення є не зовсім методологічно виваженими, тому що за єдину ознаку ринку прийнято кордони республіки (держави). Виходячи з цього, купівлю нерезидентами продукції всередині країни можна розглядати як товарообмінні операції на внутрішньому ринку.

Уникнути такого роду помилок вдалося авторському колективу наукової доповіді "Галузеві ринки України: оцінка стану та перспективи розвитку", де внутрішній ринок розглянутий як "...система відносин у сфері товарного обміну з купівлі-продажу товарів та послуг та їх

³¹ Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Э.Б. Современный экономический словарь. – С. 301; Большой экономический словарь. – М., 1994. – С. 353.

³² Борисов А.Б. Большой экономический словарь. – С. 115.

просування від виробника (резидента) до споживача в межах державних кордонів"³³. Разом з тим зазначений погляд на зміст поняття "внутрішній ринок" не дає чітких методологічних орієнтирів для визначення його кількісних параметрів – обсягу, сукупного попиту та пропозиції.

О.Михайленко розглядає внутрішній ринок як "механізм задоволення потреб суб'єктів ринку, які знаходяться на економічній території даної країни, за рахунок пропозиції підприємств-резидентів"³⁴. Проте спроба звузити зміст поняття "внутрішній ринок" до механізму, що забезпечує задоволення попиту суб'єктів-резидентів виключно за рахунок товарів і послуг вітчизняного виробництва, залишає поза увагою обіг на ньому продукції імпортного виробництва. З точки зору методології, такий підхід не дає змоги визначати величину сукупного попиту суб'єктів-резидентів на внутрішньому ринку, тобто обсяги товарів і послуг, що вони готові придбати за певного рівня цін. Цей обсяг визначається рівнем цін на товари і послуги безвідносно до країни їхнього походження. Поділ товарів і послуг за країнами виготовлення доцільно застосовувати за вивчення питомої ваги вітчизняної продукції в загальних обсягах її споживання суб'єктами-резидентами внутрішнього ринку, їхніх споживчих переваг, змін у структурі пропозиції тощо.

Як уже зазначалося, поняття "національний" і "внутрішній" ринок є тотожними, лише коли йдеться про закриту національну економіку. У відкритій економічній системі внутрішній і національний ринки є різними інституційними утвореннями. Зокрема, національний ринок країни є *сукупністю внутрішніх і зовнішніх галузевих ринків національної економіки, на яких резиденти (домогосподарства, підприємства, держава) і нерезиденти задовольняють платоспроможний попит на товари і послуги*. На національному ринку відсутній сукупний попит суб'єктів ринку, пропозиція виробників матеріальних благ, оскільки вони формуються як резидентами, так і нерезидентами національної економіки. На національному ринку також відсутній єдиний рівень цін на товари і послуги, що не дає можливості кількісно обрахувати його обсяг; можливо лише порівняти обсяги товароруку продукції на певних видах галузевих ринків: наприклад, товарообіг зовнішніх і внутрішніх галузевих ринків, атомістичних (конкурентних) і структурованих (з ознаками монополізму), якісної та дефектної продукції, легальних і нелегальних ринків тощо.

Не менш складними у визначенні економічного змісту є такі типи ринків, як регіональний і місцевий. В економічній літературі натрапляємо як на ототожнення цих типів, так і різне їх тлумачення. На наш погляд, друга точка зору є аргументованішою. Місцеві ринки складають основу внутрішнього ринку національної економіки. Вони утворюються з сукупності галузевих ринків товарів і послуг, на які є попит споживачів певної

³³ Галузеві ринки України: оцінка стану та перспективи розвитку. – К., 2004. – С. 5.

³⁴ Михайленко О. Роль внутрішнього ринку у соціально-економічному розвитку України // Економіка України. – 2002. – № 10. – С. 38.

місцевості. За формальними інституційними ознаками місцеві ринки є абсолютно ідентичними, якщо на території держави діють одні законодавчі акти, вільно пересуваються товари, як засіб платежу використовується лише національна валюта. За цих умов місцеві ринки відрізняються лише за такими ознаками, як об'єкт обміну і кон'юнктура. На одних місцевих ринках підвищеним попитом можуть користуватися певні види продовольчих товарів, на інших – непродовольчих або певні види послуг. Це, своєю чергою, може впливати на формування кон'юнктури на цих ринках.

Регіональні ринки, на відміну від місцевих, не є територіально-адміністративними утвореннями. Як правило, вони формуються на основі внутрішніх галузевих ринків сусідніх країн або країн, що входять до певного економічного чи політичного блоку, наприклад, ЄС.

Отже, економічна теорія зробила значний внесок у розуміння ринку – одного з найскладніших суспільних механізмів організації економічної діяльності людей. Сьогодні прикладна економічна наука з успіхом застосовує статистичний підхід для кількісного аналізу результатів економічної діяльності людей і чинників, що їх визначають. Водночас не отримали належного узагальнення теоретичні питання, пов'язані з можливостями суспільства щодо вдосконалення ринкового механізму, зміни суспільних правил поведінки людей, спрямованих на досягнення кращих економічних результатів. Це потребує побудови теоретичних моделей як економічної поведінки людей, так і ринкових інститутів, що її обумовлюють. Виявлення сутності ринку, його системних інститутів, змісту всієї різноманітності ринкових утворень розширяє можливості не лише теоретичного моделювання ринкового середовища, а й аналізу і систематизації великого масиву отримуваних сьогодні емпіричних даних.